International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(1): 07-09

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(1): 07-09
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 05-11-2023
Accepted: 07-12-2023

सुभद्रा मणिः वारिक्
शोधछात्रा,
महाराजाश्रीरामचन्द्रभञ्जदेओ विश्वविद्यालयः, वारिपदा, ओडिशा, भारत

Corresponding Author:
सुभद्रा मणिः वारिक्
शोधछात्रा,
महाराजाश्रीरामचन्द्रभञ्जदेओ विश्वविद्यालयः, वारिपदा, ओडिशा, भारत

संस्कृतसाहित्यविकाशधारायां क्षेमेन्द्रस्य काव्यकलानैपुण्यम्

सुभद्रा मणिः वारिक्

सारांश
संस्कृतभाषायां यथा सर्वेषां मनुष्याणां जीवनचरितं मानवसभ्यतायाः संस्कृतेश्च तथ्यं सकलं निहितमस्ति।तथैव प्रतिदिनं जन्मादारभ्य मरणं यावत् गर्भाधानजातसंस्कारादिकं मरणावस्थायामपि शौचसंस्कारादि कर्माणि जीवनयात्रायां यानि प्रयोजनीय तथ्यानि सन्ति तानि सर्वाणि संस्कृतभाषायां विलसन्तीति । प्रायसः पञ्चसहस्रवर्षेभ्यः पुरा वेद – वेदाङ्ग – काव्य – पुराण – प्रभृतिभिः संस्कृतभाषा विश्वस्य गौरवमयं महत्वं निर्वहन्ती प्रकामं विद्योतते । तत्र वैदिकसाहित्यस्य गौरवोपरि चेत् द्रुगपातः विधीयते । तर्हि एतद् वक्तुं शक्यते यत् संस्कृते साहित्यस्वरुपं वैदिकवाङ्कमयमहत्वपुर्णसंहिता - व्राह्मण - आरण्यक - उपनिषद्प्रभृतिभिः तथा शिक्षा - कल्प - छन्द - निरूक्त - ज्योतिषषडङ्गैः वर्द्धितं सुसमृद्धं संस्कृतम् । तत्र वाल्मीकिरामायणे निगदितम् –

यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ।
रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ।। १।।

अत्र लक्ष्यते - हनुमान् स्वमनसि जल्पति यत् चेदहं द्विजातिवत् साधुसंस्कृतं ब्रुयां तर्हि सीता मां रावणं मत्वा विभियात् ।
संस्कृतभाषायाः गौरवं विश्वेप्रतिष्ठापयितुं वहवः प्रयासः सम्प्रतिः संलक्ष्यन्ते।
संस्कृतसाहित्यप्रामुख्येन द्विधा विभज्यते। यथा –वैदिकभागः काव्यभागश्च ।
पाश्चात् विदुषां मध्ये माक्समुलर् History of anniciant sanskrit literature.

प्राचीनसंस्कृतसाहित्यस्य इतिहास इति ग्रन्थं रचितवान् यत्र तु संस्कृतभाषायाः पुर्णाङ्गस्वरूपं नैव लिपिवद्धमपितु वैदिकसाहित्यसम्वन्धे सविशेषतथ्यमुपाश्रितम् ।

कूटशब्दाः साहित्यम्, रामायणम्, काव्यसौन्दर्यम्

प्रस्तावना

रामायणभेदाः संस्कृतसाहित्ये रामायणमादिमहाकाव्यरूपेण सुविख्यातम् । यस्य महाकाव्यस्य प्रारम्भः महर्षिवाल्मीकिः शोकसन्तप्तहृदयनिसृतभावप्रवणवाक्विलासेन संजात इति। यथा -

मां निषाद प्रतिष्ठा त्वमागमः शाश्वतीः समाः ।

यत्क्रौचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ।।२।।

वाल्मीकिरामायणे चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकाः सन्ति । तथाच सप्तकाण्डानि विद्यन्ते ।

यथा – १.वालकाण्डम्, २.अयोध्याकाण्डम्, ३.अरण्यकाण्डम्, ४. किष्किन्धाकाणडम्
५. सुन्दरकाण्डम्, ६.लङ्काकाण्डम्, ७. उत्तरकाण्डम् ।

रामायणस्य रचनाकालः ख्री.पू.पञ्चमशताब्दी मन्यते । तत्र बौद्धसाहित्यस्य तथा
जैनसाहित्यस्य अनुशीलनात् समीक्षकैरुक्तं यत् रामायणस्य रचना
बौद्धसाहित्यरचनातः पूर्वं नाम पञ्चमशताब्दी इति वक्तुं शक्यते । रामायणस्य रचना
पाणिनेः पूर्वमिति वक्तुं शक्यते । यतः लौकिकसंस्कृतं नियमयितुं पाणिनिना
अष्टाध्यायी प्रणिता । यदा पाणिनेः समयः ख्री.पू. चतुर्थशतकम् परन्तु रामायणस्य
समयः पञ्चमशताब्दीत्वात् रामायणं पाणिनिः पूर्ववर्त्ती इति । षडोषशताब्द्यां
तुलसीदास विरचितं तुलसीरामायणं वाल्मीकि रामायणमुपजीव्य रचयितमिति स्पष्टं प्रकटितम्।

नानापुराण निगमागमसम्मतं यत् ।
रामायणे निगदितं क्वचिदन्यतोऽपि।।
स्वान्तः सुखाय तुलसी रघुनाथगाथा ।
भाषानिवद्धमतिमञ्जुलमाततनोति ।।३।।

रामायणमाश्रित्य वहुसंख्यकटीकाः तथा अनेके रामायणग्रन्थाः विरचिताः । यथा -

१. योगवशिष्ठः
२. अध्यात्मरामायणम्
३. अद्भुतरामायणम्
४. आनन्दरामायणम्
५. तत्वसंग्रहरामायणम्
६. भूषुण्डिरामायणम्
७. मन्त्ररामायणम्
८. रामलिङ्गामृतम्
९. राघवोल्लासः
१०. उदात्तराघवः

वाल्मीकि प्रणीतरामायणं महाकाव्यरूपेण सर्वजनसुविदितं विद्यते । तत्र अलंकार – ध्वनि – रस – गुण – रितिप्रभृतिविभावैः काव्यमिदं विभूषितम्। तत्र प्रकृतिवर्णनाप्रसङ्गे कविना लिखितम् –

प्रकृत्या हिमकोणाड्यो दूरसूर्याश्च सांप्रतम्।
यथार्थनामा सूव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः।।
रविसंक्रान्तसौभाग्यः तुषारवृतमण्डलः।
निःश्वासान्धइवादर्शशचन्द्रमा न प्रकाशते ।।

कथासाहित्ये रामकथा

कथासाहित्येगुणाढ्यवृहत्कथा,बधस्वामीकृतवृहत्कथाश्लोकसंग्रहः,आचार्यक्षेमेन्द्रस्य
वृहत्कथामञ्जरी संक्षिप्तः रामकथा वर्णिता दृश्यते ।सोमदेवकृतसाहित्यस्य
शिरमणिग्रन्थकथासरित्सागरः, वासुदेवहिण्डि पञ्चविंशशताब्दी एकवृहत्कथा वा
एकप्राकृतसस्करणरामकथा वर्णना दृश्यते ।

आधुनिकः भारतीयभाषासु रामकथाः

रचयिता	ग्रन्थः	समयः	भाषा
कंब	कंबरामायण	१२शताब्दी	तामिल।१।
रंगनाथ	रंगनाथरामायण	१३शताब्दी	तेलगु
भास्कर	भास्कररामायण	१४शताब्दी	तेलगु
राम	रामचरित	१४शताब्दी	मालायलम्
पुनमनंपूतिरि	रासायणचम्पू	१५शताब्दी	मालायलम्
अय्यिपिफ्लै	रामकथापाटु		मालायलम
कविराजमार्ग	रामायण	८५०शतक	कन्नड
नृपतुङ्ग	भूवनैक्यरामाभ्युदय	८५०शतक	कन्नड
नागचन्द्र	पम्परामायण	११००-१२००	कन्नड
हरिदास	मूलवालरामायण	१७५०	कन्नड
रामकृष्णराव	श्रीरामचरित्र	१८१६	कन्नड
सारलादास	तुलसीरामायण	१५शताब्दी	ओडिआ
वलरामदास	जगमोहनरामायण	१६शताब्दी	ओडिआ

शिद्धेश्वरदास	विलङ्कारामायण	१७००शतक	ओडिआ
धनञ्जयभञ्ज	रघुनाथविलास		ओडिआ
शंकरदास	वारमासीकोइलि		ओडिआ
उपेन्द्रभञ्ज	रामलीलामृत		ओडिआ
भूवनेश्वरकविचन्द्र	सीतेशविलास		ओडिआ
ईश्वरदास	रामलीला		ओडिआ
प्रकाशभट्ट	काश्मीरीरामायण		ओडिआ

संस्कृतसाहित्ये महाकाव्यानामुपरि विविधलक्षणं परिदृश्यते। तत्र भामहविरचितः काव्यालङ्कारे, दण्डीकृतकाव्यादर्शे, अग्निपुराणे, रूद्रटविरचितकाव्यालङ्कारे, तथा विश्वनाथविरचितसाहित्यर्दपणादिषु महाकाव्यस्य वर्णनात्मकलक्षणं प्रदतः।
महाकाव्यलक्षणे किमपि महत्वपूर्णं तथ्यमस्ति । तत्र कथानकं नायकः तथा रसानावलम्ब्य लक्षणं विद्यते । कथानकं दृष्ट्या महाकाव्ये किमपि प्रसिद्धघटणा तथा ऐतिहासिकघटणा व्यजते । ध्वन्यालोके आनन्दवर्द्धनेन अलङ्कारस्य निर्देशः विहितः। यथा -

रसक्षिप्ततया यस्य वन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।
अपृथग्यत्ननिर्वत्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः।।४।।

अस्यायमभिप्रायः रसादि ध्वनिषु यस्य अलङ्कारस्य रचना रसद्वारा आक्षिप्तं न भृत्वा प्रयत्नान्तरेण भवति । तदैव अलङ्कारमान्यः चेत् एतत् न जायते ।

उपसंहारः

संस्कृतसाहित्ये लक्ष्यशास्त्र – लक्षणशास्त्ररूपेण विभागद्वयं दृश्यते ।
लक्ष्यशास्त्ररूपेण वेद – वेदान्त – रामायण – महाभारत – भागवत – कालिदास – माघ- भारवि – दण्डीप्रभृतिकविना काव्यशास्त्रं वुध्यते ।परन्तु नाट्यशास्त्राणि मोनरञ्जकतया प्रतिपादितत्वात् लक्षणशास्त्रमुच्यते । काव्यमीमांसाकारराजशेखरस्य मते –

उपकारकत्वादलंकारः सप्तमङ्गमिति यायावरीयः।
ऋते च तत् स्वरूपा परिज्ञानाद् वेदार्थावगतिः ।।

राजशेखरमते चतस्रः प्रसिद्धविद्याः यथा – तर्क-त्रयी-वार्ता-दण्डनीतिः । राजशेखरमते –
पञ्चमी साहित्यविद्या इति यायावरीयः
सा हि चतसृणामपि विद्यानां निस्यन्दः ।।५।।

आलंकारिकप्राधान्यदृष्ट्या वामनः कथयति –“सौन्दर्यालङ्कारः;काव्यं ग्राह्यमलंकारात्”।
अलंकारशास्त्रस्य प्राचीनतादृष्ट्या राजशेखरेण उल्लिखितः ।यथा -
तत्र कविरहस्यं सहस्राक्षं,सामम्नासीत्, औक्तिकमुक्तिगर्भः, रीतिनिर्णयं, सुवर्णनाभः,
अनुप्रासिकं प्रचेतायनः यमकानि चित्रं चित्राङ्गदः, शब्दश्लेषं शेषः, वास्तवं पुलप्त्यः,
औपम्यमौपकायनः, अतिशयंपारशरः, अर्थश्लेषमुतत्थ्यः, उभयालंकारिकं कुवेरः,
वैनादिकं कामदेवः,रूपकानिरूपणीयं भरतः,रसाधिकारिकं नान्दिकेश्वरः, दोषाधिकारिकं धीषणः, गुणौपादानिकमुपमन्युः, औपनिषदिकं कुचुमार इति ।
मया यथामति निबन्धेऽस्मिन् क्षेमेन्द्रस्य काव्यकलानैपुर्ण्यं वर्णितं विद्यते यत्
विदूषां साहित्यपिपासूनां कृते महदुपकाराय भूयादिति आशासे ।

सन्दर्भ

1. वाल्मीकिरामायणम्-५-३०
2. रामायणम्
3. तुलसीरामायणम्
4. ध्वन्यालोकः -२-१६
5. काव्यमीमांसा